

PSIXOLOGIYA ILIMLERI

O'SMIR YOSHDAgi O'QUVChILAR TAFakkUR OPERatsIYALARI RIVOJLANISHIDA INKlyUZIV TA'LIM TIZIMINING O'RNI

Djolimbetova Miugul Madiyarovna – psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent
dj_miuagul@mail.ru

Joldasbayeva Sapura Jalgasbay kizi – magistrant
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

РОЛЬ СИСТЕМЫ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РАЗВИТИИ МЫСЛИТЕЛЬНЫХ ОПЕРАЦИЙ У УЧАЩИХСЯ ПОДРОСТКОВОГО ВОЗРАСТА

Джолымбетова Миугуль Мадияровна – доктор философии по психологическим наукам, доцент
Жолдасбаева Сапура Жалгасбаевна – магистрант

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

THE ROLE OF THE INCLUSIVE EDUCATION SYSTEM IN THE DEVELOPMENT OF THINKING OPERATIONS IN ADOLESCENT STUDENTS

Djolimbetova Miugul Madiyarovna – Doctor of Philosophy in Psychological Sciences, Associate Professor

Joldasbayeva Sapura Jalgasbayevna – master's student
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: inklyuziv ta'lim, o'smirlik davri, tafakkur operatsiyalari, kognitiv moslashuvchanlik, formal-operatsional tafakkur, metakognitsiya, yaqin rivojlanish zonasi.

Rezyume. Maqolada o'smir yoshdagi o'quvchilar tafakkur operatsiyalari (analiz, sintez, taqqoslash, abstraktsiyalash, umumlashtirish)ning rivojlanishida inklyuziv ta'lim muhitining o'rnini va psixologik-pedagogik mexanizmlari yoritilgan. Inklyuziv ta'lim nafaqat alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan bolalar, balki normativ rivojlanayotgan o'smirlarning ham kognitiv moslashuvchanligi, metakognitiv ko'nikmalari va formal-operatsional tafakkurini jadallashtiruvchi omil sifatida tahlil qilinadi. Tadqiqotda L.S.Vygotskiy va J.Piaje nazariyalari asosida kognitiv va neyropsixologik transformatsiyalar ko'rsatib berilgan.

Ключевые слова: инклюзивное образование, подростковый возраст, мыслительные операции, когнитивная гибкость, формально-операциональное мышление, метапознание, зона ближайшего развития.

Резюме. В статье освещаются роль и психолого-педагогические механизмы инклюзивной образовательной среды в развитии мыслительных операций (анализ, синтез, сравнение, абстрагирование, обобщение) у учащихся подросткового возраста. Инклюзивное обучение анализируется как фактор, ускоряющий когнитивную гибкость, метакогнитивные навыки и формально-операциональное мышление не только детей с особыми образовательными потребностями, но и нормотипичных подростков. В исследовании на основе теорий Л.С.Выготского и Ж.Пиаже показаны когнитивные и нейropsихологические трансформации.

Key words: inclusive education, adolescence, thinking operations, cognitive flexibility, formal-operational thinking, metacognition, zone of proximal development.

Summary. The article highlights the role and psychological-pedagogical mechanisms of the inclusive educational environment in developing thinking operations (analysis, synthesis, comparison, abstraction, generalization) in adolescent students. Inclusive education is analyzed as a factor that accelerates cognitive flexibility, metacognitive skills, and formal-operational thinking not only for children with special educational needs, but also for neurotypical adolescents. Based on the theories of L.S.Vygotsky and J.Piaget, the study demonstrates cognitive and neuropsychological transformations.

Kirish. Insoniyat tomonidan katta qiziqish bildiriladigan masalalardan biri, bu voyaga yetayotgan yosh avlodni barkamol qilib shakllantirishdir. Chunki har qanday mamlakatni jahon hamjamiyatida qanday o'rin egallashi, qanday davlat, jamiyat qurishi, avvalambor, o'sib kelayotgan yoshlarni qanday insonlar bo'lib voyaga yetishiga bog'liqdir.

O'zbekistonda inklyuziv ta'lim tizimini rivojlantirish, alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning jamiyatga integratsiyalashuvini ta'minlash bo'yicha keyingi yillarda bir qator muhim Prezident farmon va qarorlari qabul qilindi.

Asosan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4860-sonli qarori [1] bo'lib, bu qaror mamlakatimizda inklyuziv

ta'limni tizimli joriy etish boshlangani va tub burilish yasagan hujjat hisoblanadi. Mazkur qaror bilan, 2020-2025-yillarda xalq ta'limi tizimida inklyuziv ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi va uni amalga oshirish bo'yicha "Yo'l xaritasi" tasdiqlandi. Unga ko'ra, umumta'lim maktablarida inklyuziv ta'lim sinflari hamda alohida ehtiyojli bolalar uchun boshlang'ich tayanch korreksion sinflarni bosqichma-bosqich ochish belgilandi.

Asosiy qism. Zamonaviy ta'lim paradigmasida inklyuziv ta'lim faqatgina imkoniyati cheklangan shaxslarni jamiyatga integratsiya qilish vositasi emas, balki ta'lim muhitini diversifikatsiya qilish va barcha o'quvchilarning kognitiv salohiyatini maksimal darajada oshirish mexanizmi sifatida qaralmoqda.

Inklyuziv ta'lim muhiti o'zining ko'p komponentli ijtimoiy-kognitiv strukturasi bilan o'smirlardagi tafakkur operatsiyalarining sifat jihatidan yangi bosqichga

ko'tarilishiga zamin yaratadi. Ushbu maqolaning maqsadi - inklyuziv ta'lim tizimida o'smirlar tafakkur operatsiyalarining rivojlanish mexanizmlarini va kognitiv transformatsiyalarini nazariy-amaliy jihatdan asoslab berishdan iborat.

O'smirlik davri (11–15 yosh) inson kamolotida kognitiv va psixologik burilish bosqichi hisoblanadi. J.Piaje nazariyasiga ko'ra, bu davrda ko'rgazmali-amaliy tafakkurdan formal-operatsional tafakkurga o'tish yuz beradi. Inklyuziv ta'lim muhiti esa ushbu o'tish jarayonini tezlashtiruvchi hamda chuqurlashtiruvchi intensiv kognitiv katalizator vazifasini o'taydi.

J.Piaje o'zining kognitiv rivojlanish nazariyasida o'smirlik davrini formal operatsiyalar bosqichi sifatida tavsiflaydi. Ushbu bosqichda gipotetik-deduktiv fikrlash, gipotezalarni tekshirish va abstraksiyalash yetakchi o'ringa chiqadi [3:488].

Inklyuziv ta'lim oddiy ta'lim usulidan farqli ravishda, o'quvchilardan neyrodivergent va xilma-xil kognitiv xususiyatlarga ega tengdoshlari bilan doimiy muloqotda bo'lishni talab etadi. Bu holat tafakkurning asosiy operatsiyalarini quyidagicha shakllantiradi:

Tahlil va sintez operatsiyasini -o'smir turli xil o'zlashtirish va idrok etish sur'atiga ega bo'lgan tengdoshlarining xatti-harakatlarini kuzatib, axborotni kichik fragmentlarga ajratishni va ularni yagona ijtimoiy-kognitiv modelga birlashtirishni o'rganadi.

Taqqoslash va analogiya da esa standart ta'limdagi bir xil guruhlardan farqli o'laroq, inklyuziv muhit o'quvchiga "turli kognitiv strategiyalar"ni taqqoslash imkonini beradi. O'smir muammoni yechishning nostandart yondashuvlarini ko'rib, mantiqiy analogiyalar qurish ko'nikmasini oshiradi.

Umumlashtirish va klassifikatsiyada bo'lsa o'quvchilar inson imkoniyatlari, muloqot shakllari va o'quv uslublarini faqat shakliy alomatlar bo'yicha emas, balki chuqur funksional belgilarga qarab guruhlashni shakllantiradilar.

Abstraksiyalash yani mavhumlashtirishda esa empatiya va metakognitsiyada o'z fikrlash jarayonini anglash orqali o'smir shaxsiy subyektiv qarashlaridan chekinib, muammoga boshqa insonning nuqtai nazari bilan qarashni – ya'ni mavhum-mantiqiy pozitsiyani egallashni o'rganadi.

Inklyuziv ta'lim tizimida o'smir tafakkurining rivojlanishi uchta asosiy kognitiv modelga tayanadi:

Kognitiv parametr	An'anaviy ta'lim muhiti	Inklyuziv ta'lim muhiti
Kognitiv moslashuvchanlik	Algoritmangan, standart masalalar va bir xil muhit.	O'zgaruvchan muloqot strategiyalari va turli idrok tiplariga moslashish.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4860-sonli qarori
2. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т. 4. Детская психология / Под ред. Д.Б.Эльконина. – Москва: «Педагогика», 1984.
3. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. – Москва: «Римис», 2008.
4. Mitchell D. What Really Works in Special and Inclusive Education: Using evidence-based teaching strategies. – Routledge, 2014.

Metakognitsiya	Bilimni o'zlashtirish va qayta ishlashga yo'naltirilgan	O'z fikrlash usulini tahlil qilish va uni boshqalarga tushuntirish zarurati.
Refleksiya va empatiya	Assotsiativ va verbal darajada cheklangan.	Chuqur intellektual va emotsional refleksiya

L.S.Vygotskiyning ijtimoiy-madaniy rivojlanish nazariyasiga ko'ra fikrlash – bu ichki tomonga yo'naltirilgan muloqotdir. Inklyuziv guruhdagi ijtimoiy va kognitiv xilma-xillik o'smirning "Yaqin rivojlanish zonasi" chegaralarini kengaytirib, uning murakkab masalalarni yechish va tahlil qilish qobiliyatini keskin oshiradi.

L.S.Vygotskiy ijtimoiy-madaniy rivojlanish nazariyasida oliy psixik funksiyalar, shu jumladan tafakkur operatsiyalari dastlab ijtimoiy munosabatlar shaklida paydo bo'lishini va keyinchalik ichki psixik jarayonga aylanishini ta'kidlaydi [2:432].

Inklyuziya tadqiqotchilaridan U.Bronfenbrenner ekologik tizimlar nazariyasi va D.Mitchell ta'limdagi xilma-xil guruhlar o'quvchilarning boshqalar kognitiv va emotsional holatini tushunish ko'nikmasi hamda metakognitiv moslashuvchanligini oshirishini tajribalarda isbotlaganlar. Tadqiqotda qiyosiy-analitik, tizimli-funksional yondashuv hamda kognitiv va ijtimoiy psixologiya metodlaridan foydalanilgan. Inklyuziv hamda an'anaviy ta'lim muhitidagi o'smirlarning kognitiv rivojlanish dinamikasi differensial va kognitiv-kontrastiv tahlil usuli orqali taqqoslangan. Inklyuziv ta'lim muhiti o'quvchilarga bir xil (gomogen) emas, balki turli kognitiv uslub, idrok etish tezligi va muammoga yondashuvga ega bo'lgan tengdoshlar bilan hamkorlik qilish imkonini beradi [4:352]. Bu holat tafakkurning asosiy operatsiyalariga bevosita ta'sir ko'rsatadi, deb kiritadi.

Xulosa. Inklyuziv ta'limda o'smirlar o'z tengdoshlariga o'quv materialini tushuntirish jarayonida metakognitiv refleksiyani boshdan kechiradilar. Fikrni boshqalarga moslab bayon etish zarurati egotsentrik fikrlashdan xalos bo'lishga va mavhum-mantiqiy operatsiyalarning mustahkamlanishiga olib keladi.

Inklyuziv ta'lim - bu faqatgina alohida ehtiyojga ega bolalarni jamiyatga moslashtirish vositasi emas, balki normativ rivojlanayotgan o'smirlarning ham tafakkur operatsiyalarini va intellektual elastikligini oshiruvchi pedagogik-psixologik tizimdir. Bu tizim o'smirlarda mantiqiy va analitik fikrlashni yangi bosqichga olib chiqib, ularni murakkab va ko'p omilli ijtimoiy-kognitiv muhitda samarali qarorlar qabul qilishga tayyorlaydi.